

Dünyä edebiýatynyň taryhyndan

Category: Edebiýaty
öwreniş, Ertekiler, Goşgular, Hekaýalar, Kitapcy, Poemalar, Powestler

написано kitapcy | 21 января, 2025

Dünyä edebiýatynyň taryhyndan DÜNYÄ EDEBIÝATYNYŇ TARYHYNDAN
GYSGAÇA MATERIALLAR

► GADYMY MÜSÜR EDEBIÝATY

Gadymy Müsürde çeper edebiýatyň dürli žanrlaryna degişli köp sanly eserler saklanyp galypdyr. Olar «Sinuhetiň kyssasy», «Söze çeper daýhan barada hekaýat», «Iki dogan hakynda», «Çyn hem ýalan hakynda», «Faraon Hufu hakynda hekaýalar», «Petubastis faraon hakynda» ertekiler ýaly eserlerdir. Olarda rowaýatlar, hyýaly gürrüňler bilen bir hatarda gadymy müsürlileriň durmuşy, däpleri, kärleri, jemgyýetdäki edendilikler barada hakyky maglumatlar berilýär.

«Gämi heläkçiligine uçranyň hekaýaty», «Unu Amonyň Bible syýasaty» atly powestlerde Müsüriň daşary ýurtlar bilen gatnaşyklary, onuň goňşy ýurtlara syýasy täsiri hakynda maglumatlar berlipdir. Ol geçirilen ekspedisiýalaryň ikisiniň hem hasabatlary saklanyp galypdyr. «Gämi heläkçiligine uçranyň hekaýatynda» ekspedisiýanyň taýýarlanyşy, soňra olaryň Punt ýurduna baryşlary we yzlaryna Müsüre dolanyp gelişleri (b.e.öňki XVI asyr) barada gürrüň berilýär. Bu maglumatlar Deýr-el-Bahri şäherinde aýal patyşa Hatşepsutyň gurduran ybadathanasynyň diwaryna ýazylydyr. «Unu Amonyň Bible syýasaty» (b.e.öňki XI asyr) atly eserde bolsa müsür ilçisiniň Finikiýa we Siriýa gidişi barada beýan edilýär. Bu syýahatyň beýanynda diňe Müsüriň töweregindäki ýurtlar barada maglumatlar berilýär. Bu maglumatlar alymlara Müsüriň şol döwürde goňşy ýurtlara syýasy taýdan ýetiren täsirini kesgitlemäge hem mümkinçilik berýär.

Müsürde dini häsiýetdäki eserleriň-de uly topary saklanypdyr. Müsür dini barada iň irki maglumatlar «Piramidalaryň

beýanlarynda» berlip, olar V-VIII nesilşalyklaryň faraonlaryna (b.e.öňki XXV-XXII asyrlar.) degişli bolup, piramidalaryň içki diwarlarynyň ýüzüne ýazdyrypdyr. Orta patyşalyk döwründe şeýle mazmunly ýazgylar ýokary emeldarlaryň agaçdan ýasalan jeset gaplarynyň ýüzünde hem peýda bolýar. Şeýle ýazgylaryň esasynda soňra gadymy Müsür dininiň esasy kitaby bolan «Merhumlaryň kitaby» ýazylypdyr. Ol müsürlilileriň düşünjesine görä, merhumyň o dünýäde rahat, baky ýaşalýan «lallaryň dünýäsine» (behişte) düşmegi üçin ýowuz synaglardan geçende bilmeli däp-dessurlaryň, doga-töwirleriň ýyggyndysy bolupdyr. Müsür dini barasynda gyzykly maglumatlar «Memfis dini diwanynda» hem bardyr. Onda Ptah hudaýynyň öz keramatly sözi bilen dünýäni ýaradyşy baradaky rowaýat berilýär.

Gadymy Müsürde ylmy-bilimleriň ösüşi baradaky maglumatlar papirus ýapraklarynda saklanyp galypdyr. Aýratyn hem lukmançylyga, matematika degişli maglumatlar saklanypdyr.

Hat-ýazuwyň ir ýüze çykmagy Müsür edebiýatynyň ösmegine düýpli ýardam edipdir. Müsürliler täsin edebiýatlardan çeper obrazlardan doly, dünýäde iň gadymy hem baý edebiýaty döredipdirler. Müsür edebiýaty başlangyç döwürde öz gözbaşyny halk döredijiliginden alypdyr. Olaryň nusgalary ýönekeýje aýdylýan aýdymlar, nakyllar, sanawaçlar, ertekiler görnüşinde az-owlak saklanyp galypdyr.

Müsür edebiýatynyň iň ilkinji eseri öňki IV müňýyllıkda peýda bolupdyr. Gadymy patyşalyk zamanynda ertekileriň esasynda düzlen hekaýalar, döwlet gullukçylarynyň terjimehaly, nesihatnamalar, dini häsiýetdäki beýanlar we goşgular ýaly edebiýatyň dürli žanrlary peýda bolýar. Orta patyşalyk zamanynda döredilen eserler has çuň manylylygy hem ýokary çeperçiligi bilen tapawutlanypdyr. Emma ol özüniň gutarnykly kämil derejesine Täze patyşalyk zamanynda ýetipdir.

Müsür edebiýatynyň has giň ýaýran žanry nesihatnamalardyr. Iň ilkinji nesihatnama Gadymy patyşalyk zamanynda faraonlaryň biriniň weziri bolan «Ptahotepiň nesihatnamasydyr». Orta patyşalyk zamanynda olaryň sany has köpelipdir. «Geraklepol patyşasy Ahtoýyň öz ogly Merikara nesihatnamasy», faraon «Amenemhetiň nesihatnamasy» saklanypdyr. Olarda döwleti edara

etmegiň düzgünidir ýollary beýan edilipdir. Täze patyşalyk zamanyňa degişli «Aniniň nesihatnamasynda» we «Amenemopyň nesihatnamasynda» jemgyýetde özüňi alyp barmagyň ahlak ýollary barada gürrüň berilýär. Müsürlileriň oňat görýän žanrlarynyň biri-de ertekileriň esasynda düzlen hekaýalar bolupdyr. Soňra ol hekaýalaryň giden toplumlary döredilip, olar häzirki döwre çenli gelip ýeten gündogar ertekileriniň («Müň bir gije» we ş.m) başlangyjy bolupdyr. Olardan «Faraon Hufa we jadygöýler», «Iki dogan hakynda erteki», «Çyn hem ýalan hakynda erteki» ýaly ertekiler halk arasynda giňden mälim bolupdyr. Olaryň esasy mazmuny hudaýlaryň hem faraonlaryň kuwwatynyň önünde baş egmek, ýönekeý garamaýak adamyň ugurtapyjylygy hem akyllylygy, patyşalyk döwri janykpeş adamyň ahyr soňunda öz maksat-myradyna ýetişi barad bolupdyr. «Sinuhetiň hekaýaty» powesti we «Arfaçynyň aýdymy» atly poema Müsür edebiýatynyň iň ýokary nusgasy kabul edilýär.»Sinuhetiň hekaýatynda» ýokary wezipeli döwlet gullukçysynyň gazabyndan gorkup Siriýa gaçyşy, ol ýerde köp edermenlik görkezip, häkimlerden sylag-serpaý alyşy, maşgala bolup oňat ýaşaýsa ýetişi barada gürrüň berilýär. Beýanlarda onuň mydama öz watanyňy küýsäp gezişi, ahyr soňunda Müsüre gaýdyp gelişi hem-de faraonyň ony oňat garşy alyşy we günäsiniň geçilişi barada gürrüň berilýär.

Bu eseriň esasy mazmuny adam ýat ýurtlarda nähili oňat ýaşasada öz watanyňy, ondaky durmuşyny mydama küýsäp durýandygy, onuň öz ýurdunda hakyky bagtly bolup bilýändigini tekrarlanýar. «Arfaçynyň aýdymy» poemada bolsa adamyň o dünýädäki boljak aýşy-eşretlere ynanman, şu dünýäde göwün isleglerini çäklendirmän, wagtyhoş ýaşamaga çalyşmagy ündelýär. Dünýäde ýaşayan wagtyň ýüregiň isläni et diýip arfaçy aýdym aýdypdyr.

Dürli žanrlaryň içinde dini edebiýatlar aýratyn orun tutupdyr. Olar dini baýramçylyklarda hudaýlaryň hormatyna aýdylýan dabaraly aýdymlary we köpsanly gadymy rowaýatlary öz içine alypdyr. Şol rowaýatlar toplumu esasynda düzlen sahnalar dini baýramçylyklarda oýun hökmünde goýlup, olary ruhanylar ýerine ýetiripdir. Olar özboluşly müsür teatrynyň başlangyjy bolupdyr. Hudaýlaryň hormatyna aýdylýan dabaraly aýdymlarda Müsüriň bereketli topragy, tebigaty, Nil derýasy wasp

edilipdir.

► GADYMY MESOPOTAMIÝANYŇ (DERÝAARALYGynyň) EDEBIÝATY

Biziň günlerimize çenli saklanyp galan rowaýatlar, mifler, epiki eserlerden we nakyllaryň ýygyndylaryndan saklanyp galan beýanlar gadymy Şumeriň iňňän baý edebiýatynyň bolandygyna güwä geçýär. Eserleriň käbirinde Şumer şäheriniň goňşy taýpalaryň çozuşyndan heläk bolşy barada gürrüň berilýär. Olardan halkyň içinde uly ähmiýete eýe bolan edebiýatlaryň biri-de «Uruň ýaşaýjylarynyň heläk bolşunyň agysydyr» (b.e.öň XXI asyryň ahyrlary).

Şumer edebiýatynyň iň görnükli eserleriniň biri-de Gilgameş baradaky rowaýatlar toplumydyr. Ol soňraky akkadlylaryň gaýtadan işlän görnüşinde saklanyp, Aşşurbanapalyň kitaphanasyndan tapylypdyr. Rowaýata görä, Gilgameşiň kakasy ynsan, enesi bolsa aýal hudaý Ninsun bolupdyr. Ýöne Gilgameş hakyky ýaşap geçen şahsyýet bolupdyr diýip hasap edilýär. Rowaýatlarda şeýle gürrüň berilýär: Gilgameş Uruk şäheriniň ilkinji nesilşalygynyň patyşasy hökmünde şumer şalarynyň sanawynda ýatlanylýar. Taryhy beýanlarda ol şäheriň daşyna berk gala gurmak üçin halky örän zabun işlemäge mejbur edipdir. Şoňa görä-de, ilat bu jebirden halas et diýip, hudaý Anua ýüzlenipdir. Hudaýlar Gilgameş bilen güýç synanyşar ýaly Enkidu atly äpedi ýaradyp, ýere iberipdirler. Onuň endam-jany tüý bolup duranmyş. Enkidu bilen Gilgameşiň başa-baş göreşi Urukda bolup geçipdir. Bäsdeşleriň güýçleri deň bolup, hiç biri-de ýeňip bilmändir. Şondan soň olar dostlaşmagy karar edipdirler. Olar bilelikde Humbah atly wagsyny öldüripdirler we başga-da birnäçe edermenlik görkezipdirler. Şondan soň aýal hudaý Iştar Gilgameşe aşyk bolup, özüne öýlenmegi oňa teklip edipdir. Emma Gilgameş boýun gaçyrypdyr. Oňa gahary gelen Iştar Gilgameşi ýok etmek üçin äpet bir öküzi ýollapdyr. Gilgameş Enkidu bilen bilelikde öküzi ýeňipdir. Soňra Enkidu hudaýyň emri bilen ölüme buýruk edilýär. Dostunyň ölümü Gilgameşi gaty gynandyrypdyr. Şonuň üçin ol gamgyn bolup ähli

zady taşlap, ýeriň aňry çetinde ýaşaýan nesilbaşy atasy Ziusudranyň ýanyna gidipdir. Ziusudra oňa adamlaryň köp günä hem adalatsyzlyk edýändikleri sebäpli adamlary ýok etmek üçin hudaýlaryň uly suw tupanyny turzandygy, diňe Ziusudra we onuň aýalyna gaýykda halas bolmaga mümkinçilik berlendigi barada gürrüň beripdir. (Nuhyň kyssasyny ýadyňyza salyň, – t.b). Gilgameş ondan baky dirilik berýän derman otuň nirede ösýändigini sorapdyr. Ol salgy berlen ýerden oty alyp öz ýurtdaşlary bilen bile paýlaşmagy niýet edip gelýärkä, ýolda suwa düşmek üçin oty kenarda goýupdyr. Emma ony ýylan iýip, baky dirilik gazanypdyr. Diňe şondan soň, Gilgameş ykbaldan gaçyp gutulyp bolmajagyna, baky diriligiň hudaýlara mahsusdygyna, adama gysga ömrüň berlendigine düşünişdir.

B.e.öňki II müňýyllygyň ahyrynda «Parasatlylygyň hökümdaryna tagzym» atly eser peýda bolupdyr. Onda bir halalhon, pukara adamyň ähli kanunlary berjaý etse-de, näçe sogap gazansa-da, betbagtçylykdan gutulmaýandygy gürrüň berilýär. Onda näme üçin baş hudaý Marduk iň halalhon adamlaryň ejir çekmegine ýol berýärkä diýen sorag goýulýar. Berlen soraga hudaýlaryň edýän işine hiç kim akyl ýetirip bilmez, şoňa görä-de, adamlar öz ykbalyna kaýyl bolmalydyr diýip jogap berlipdir.

B.e.öňki X asyr bilen senelenýän «Gul, maňa boýun bol!» atly eser hem ýokarky äheňde, adam öz ykbalyna boýun bolmalydyr diýen pikiri öňe sürýär. Onda işsizlikden içi gysan hojaýynyň öz guluna garap, öz isleýän her dürli işlerini amal edesi gelýändigini aýdypdyr. Guly ilki hojaýyny goldap, onuň arzuw-hyýallaryny nähili ýol bilen amala aşyrmalydygyny aýdypdyr. Haçan-da hojaýyn öz arzuwlaryndan el çekenden soň bolsa, gul hakykatdan hem olary etmegiň geregi ýokdugyny aýdýar.

Gul hojaýyna syýahata gitse, ýolda heläk bolmagynyň mümkindigini, söwda etse, batmagynyň ahmaldygyny hojaýyna aýdypdyr. Ol dünýäden doýgun hojaýynyna bu dünýäde hiç hili sogap iş etjek bolup azar galmaly däl, iň gowusy ölümdir diýip ündeýär. Hojaýyn guluny öldürmekçi bolanda, gul oňa beýtmegiň gerek däldigini, eger şeýtse, özüniň hem basym öljekdigini aýtmak bilen halas bolýar.

Assiriýa ýyl ýazgylary-da uly çeperçilik bilen ýazylypdyr.

Olarda Assiriýa goşunlarynyň keseki ýurtlara ýörişi, ol ýurtlaryň tebigaty, gозzellikleri çeper beýan edilipdir. Akyldar assiriýa patyşalarynyň maslahatçysy Ahikar hakyndaky hekaýat Assiriýa edebiýatynyň iň görnükli nusgasy hasaplanýar. Ahikar Asarhaddonyň (b.e.öň 681-669 ýý) mürzesi we geňeşdary bolupdyr. Onuň çagasy ýok eken. Ol ýegeni Nadany ogullyga alyp, oňa öz hünärini öwredipdir we köşge gulluga ýerleşdiripdir. Ýagşylyga ýamanlyk diýen ýaly, Nadan öz daýysyna haýynlyk edip, Ahikary patyşa ýamanlaýar (belki-de «deýýus» diýen sözüň Deýýus diýen adamdan galyşy ýaly, «nadan» sözi hem Nadan atly bu gadymbilmez haýyndan galandyр?, -t.b). Ahikar köp jebir-süteme sezewar edilýär. Emma hekaýada hakykat üstün çykýar, Nadan eden töhmedi üçin jezalandyrylýar.

► GADYMY HINDI EDEBIÝATY

♣ «Mahabharata» we «Ramáyana» poemalary

Gadymy hindi edebiýatynda dini edebiýatlaryň ýadygärlikleri esasy orny eýeläpdir. Olaryň iň gadymylary «Weda» edebiýaty bolup, olar giçki döwürde göçürilendigine garamazdan, soňky halypalardan şägirtlere dilden gürrüň bermek ýoly bilen geçirilip gelnipdir.

Gadymy Hindistanda «Weda» edebiýaty bilen birlikde epiki edebiýatlar bolan «Mahabharata» we «Ramáyana» ýüze çykýar. Bu edebiýatlaryň her haýsysy on münlerçe goşgulary öz içine alýarlar. «Mahabharatada» Kuru patyşalyk urugyna degişli doganoglanlaryň arasyndaky häkimiýet ugrundaky göreş beýan edilýär. «Ramáyana» kitabynda bolsa şazada Ramanyň gelinligi Sitini Lanka ýurduna alyp giden ägirt uly aždarha bilen uruşy barada gürrüň berilýär. «Mahabharatanyň» ýarysyndan gowragy öz mazmuny bilen gabat gelmeýär. Sebäbi oňa gadymy mifler we rowaýatlar has köp girizilipdir. Birnäçe asyrlaryň dowamynda, ýagny poemanyň iň soňky redaksiýasyna çenli (Gupta zamanyna çenli), käbir bölümleriň giňeldilmegi we täze bölümleriň döredilmegi bilen, olaryň beýanlary has köpeliýär.

«Mahabharata» we «Ramáyana» eserleri özüniň gutarnykly görnüşinde induizmiň ensiklopediýasyna öwrülýär we geljekki şahyrlaryň we suratçylaryň döretjek gahrymanlary üçün giden bir hazyna bolup hyzmat edýärler.

(«Mahabharata» eposy doly görnüşinde türkmenistanly meşhur rus alymy Smirnowyň rus diline terjime eden nusgasy ýurdumyzyň «Ylym» neşirýaty tarapyndan neşir edilipdi. -t.b).

XVIII asyryň ahyrynda ýewropaly alymlar sanskrit dilindäki esasy edebi ýadygärlikleriň köpüsini terjime edipdirler. Olardan «Manunyň kanunlary», Kalidasyň ady belli «Şakuntala» dramasy, «Bhawad-Gita» atly filosofiki eserlerdir. Hindi edebiýatynyň bu naýbaşy nusgalary dünýä edebiýatyna hem güýçli täsirini ýetirdi. Mysal üçin dünýä belli nemes şahyry I.W.Gýote «Şakuntala» dramasyň täsiri bilen meşhur «Faustynyň» soňlamasyny ýazypdyr.

Dini aýdymlar «Rigwedada», dini dessurlaryň ýerine ýetirişine düşündirişler epiki görnüşde «Mahabharatada» we «Ramáyana»da, jemgyýetçilik gatnaşyklary we dharmanyň dini, ruhy wezipeleri «Manunyň kanunlarynda», iş we syýasat barada «Arhaşastrada», söýgi barada «Kamasutrada» söz açylýar. Emma bu eserleriň nirede we haçan ýazylany häzire çenli aýan edilmän gelinýär.

♣ Budda edebiýaty

B.e.öňki I müňýyllygyň ikinji ýarymy budda edebiýatynyň dörän döwri hasaplanýar. Onuň käbir taglymat esaslarynyň beýanlary heniz Aşokanyň daş ýazgylarynda hem ýatlanylýar. Diýmek, b.e.öňki III asyrlarda budda edebiýaty belli bir derejede mukaddesleşdirilipdir diýip bolar. Budda hekaýatlaryna görä, b.e.öňki I müňýyllykda Lanka ýurdunda bütin dini beýanlar, onlarça pali dilindäki kitaplar demirgazyk-gündogar hindi sözleýiş diline ýakyn dilde, Buddanyň wagyz eden dilinde ýazylyp tamamlanýar. Ilkibaşdaky buddizm baradaky düşünje hem häzire çenli pali diline goşulan edebiýatlarda berilýän dini taglymatlara esaslanyp gelinýär. Onuň ýazylmagy Lankanyň dünýä medeniýetine bahasyna ýetip bolmajak goşandyny görkezýär.

Bu dini taglymatlar «Tipitaka» diýilip atlandyrylýar, ol söz

gönüden-göni «Üç sebet» diýmegi aňladýar. (Gadymy golýazmalar inçejik palma ýapraklaryna ýazylyp, ýörite sebetlerde saklanypdyr). Sebetleriň birinjisinde ruhanylaryň we ruhany aýallaryň özüni alyp barşy baradaky düzgünnamalar girizilipdir. Taryhy we edebiýat nazaryýetinden garanyňda iň esasy eserler ikinji «sebede» girizilipdir. Olar Buddanyň sözleýiş beýanlarynyň ýygyndylaryndan, onuň durmuşy baradaky hekaýalaryndan we ondan öňki ýaşaýyş baradaky beýanlaryndan durýan eserlerden düzülipdir. Ahyrky, üçünji «sebet» Buddanyň filosofiki we psihologiki beýanlaryndan ybarat bolup, olaryň ybadathanalarda öwrenilmegine uly ähmiýet berlipdir.

Buddanyň käbir hekaýalary gelip çykyşy boýunça Buddadan has irki hekaýalardan ybaratdyr. Buddizmiň beýleki akymalarynyň mekdepleri «beýik araba» (kolesnisa) doly saklanyp galmandyr. Olaryň käbirleri sanskrit dilinde, köp bölegi bolsa hytaý, ýapon we tibet dillerinden geçirilen terjimeler bolupdyr.

► GADYMY HYTAÝ EDEBIÝATY

Goşgy bilen ýazylan iň gadymy eserleriň biziň döwrümize gelip ýetenleri, b.e.öňki XI-VI asyrlara degişli bolup, olar бүрүнчден ýasalan күззелердäki ýazgylardyr. Olaryň beýanlary «Şisiziniň» ýazgylaryna örän meňzeşdirler.

«Şisiziniň» gadymy hytaý poeziýasynyň altyn hazynasy hasaplanylýar. Bu ýadygärlik dört sany topara («Patyşalaryň gylyklary», «Kiçi odalar», «Beýik odalar» we «Gimnler») bölünip, 305 sany goşgy eserleriniň özünde jemleýär. «Şisiziniň» birinji bölümüne girizilen liriki halk aýdymlary özüniň tüýs ýürekden çykýanlygy, ýürekden turýanlygy bilen haýran galdyrýar. Ikinji we üçünji bölümlere girizilen eserler ýazylyş aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Olaryň köpüsiniň temasy hökümdara gulluk etmäge, harby ýörişlere, meýlislere we gurban bermäge bagyşlanypdyr. Dördünji bölümde dabaraly ybadathana aýdymlary aýtmaklyga, öten-geçenlere we geçen hökümdarlara bagyşlanan aýdymlar jemlenipdir.

«Şisiziniň» ýoly b.e.öňki IV asyryň poeziýa ýazarlary

tarapyndan kabul edilip, tegelek daş tokgalaryna ýazylan ýazgy hökmünde biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olar deprek şekilinde bolansoň, olardaky ýazgylar hem «daş depreklerdeki beýanlar» diýlip atlandyrylypdyr.

Çžango eýýamy gadymy hytaý medeniýetiniň has çalt ösen döwri bolupdyr. B.e.öňki IV asyrda Çu patyşalygynda öz ýaşan jemgyýetiniň gapma-garşylyklarynyň has aýdyň beýan eden, görnükli şahyr Sýuý Ýuanýa bolupdyr. Onuň şygrylary özüniň ýazylyş usuly, many-mazmunynyň kämilligi we täsirliligi bilen tapawutlanypdyr.

Halk poeziýasynda han döwrüniň şahyrlarynyň döredijiligi hem görkezilipdir. Öz eserleri bilen has belli şahyrlaryň biri Syma Sýanžu bolupdyr. Onuň eserleri Syma Sýan tarapyndan şahyryň ömürbeýanyna goşulypdyr.

Esenow, G.Çaryýew «Gadymy Gündogaryň taryhy», TDNG, Aşgabat-2012 ý Edebiýaty öwreniş